

DEVOTIO ÉS DESPERATIO AVAGY AZ ISMÉTLŐDÉS SZERKEZETI TÓTFALUSI MENTSÉGE SZERKEZETÉNEK KIALAKULÁSÁBAN

Az utóbbi évtizedek magyar irodalomtörténet-írásában szinte egyedülállóan ritka konszenzus jött létre Tótfalusi Kis Miklós *Mentségének* szerkezetét illetően. A szerzővel foglalkozó dolgozatok s a *Mentség* szövegkiadásait kísérő tanulmányok vissza-visszatérő közhelye immár a mű szerkezeti hiányosságainak felemlegetése, a konstrukció formátlanságát, a struktúra és a stílus egyenetlenségeit, illetve általában a formai műgond hiányát kifogásoló észrevétel.

A szöveg legújabb edícióját sajtó alá rendező Bitskey István véleménye: „kevés a műgond, egyenetlen a szerkezet”.¹ Jakó Zsigmond szövegközléséhez illesztett bevezető tanulmánya pedig azt rója fel, hogy a *Mentségnek* „nincsen pontosan meghatározható műfaja, világosan áttekinthető szerkezete”, s csupán a lélek szenvedélye teremti meg az egyes alkotóelemek kusza egyvelegének egységét, feledteti a szerkezet hiányait.² A *magyar irodalom története* vonatkozó megállapítása szerint: „A *Mentséget* a szerző felhevült lelkiállapota tette szerkezetileg rendszertelenné, irodalmi szempontból közelebbről meghatározhatatlan röpirattá, amelyben az emlékirat, önéletírás elemei időrendi vagy logikai rend nélkül halmozódnak egymásra. A teológiai magyarázatok, jogászai érvelések, lírai vallomások és visszaemlékezések kusza egyvelegében azonban a formátlanság ellenére is egységet érzünk, mert minden sorát ugyanazon szenvedély hatja át...”³

Ha végül idézzük Klaniczay Tibor 1952-es, Bán Imre-féle *Mentség*-kiadásához írt előszavának egyes kitételeit, jól láthatóvá válik a fenti szövegek egymáshoz való viszonya.

A kérdést illetően Klaniczay már az ötvenes évek elején rögzítette azt az álláspontot, amelyen az utóbbi három évtized sem módosított, sőt, szövegét félreértve még *A magyar irodalom története* is inkább dezinformálja az olvasót. Klaniczay Tibor véleményét ugyanis ekként foglalhatjuk össze: a „széteső szerkezet, az eltérő jellegű epizódok”-ban testet öltő indulat „csapongóvá és egyenetlenné” teszi ugyan a művet, azonban a hangulati és tárgyi egység mégis összefogja azt. „Mi teszi ezt a munkát mégis sokkal többé, mint egy rosszul szerkesztett dokumentum-irat? Minek köszönhető, hogy a *Mentséget* végigolvasva iro-

dalmi élményben van részünk?” – veti fel, s rögtön meg is válaszolja a kérdést. „Csak az egyes jelenségek mechanikus egymásutánja mutat kusza egyveleget, de e mögött határozott egységet érzünk. A teológiai magyarázattól a lírai önvallomásig, a szinte jogászi érveléstől a társadalom és a saját életéből vett ügyesen megragadott kis jelenetekig mindent egyaránt összetart, eggyé forraszt a szenvedélynek a heve, az erkölcsi szilárdság, az igazságnak az ereje.”⁴

Mindezt nem csupán annak illusztrálása végett idéztem ilyen hosszadalmasan, hogy az utóbbi harminc év filológusai – teljesen azonosulva visszhangozván Klaniczaynak a maga idejében úttörően hagyományvédő álláspontját – érdemileg nem nyúltak e kérdéshez, hanem szerettem volna bemutatni azt a közmegegyezést is, amely szerintem önállótlannal és nem elég körültekintően ítéli meg a *Mentség* szerkezetét. Elítélő vélekedését már az utókorra is áthagyományozta, nem látván meg azt a több szinten is következetesen megvalósuló szövegszerveződést, amely a *Mentség* formáját kialakította. Ellenben felismerte azt a műben megvalósuló egységet, amelyről az idézetek mindegyike tanúságot tett, azonban legjobb esetben is csak alkotáslélektani eredetűnek nyilvánított.

A meglehetősen jelentékeny Tótfalusi-szakirodalomból tárgyunkra vonatkozóan csupán egyetlen véleményt ismerek, a Kodály Zoltánét, amely némileg másként értékeli a *Mentség* szerkezetét: „... a felaprózás elvette lendületét, dinamikáját, sőt formáját. Mert e látszólag kusza, ötletszerűen rendszertelen szóhalmaznak van valami belső, szinte zenei formája, hullámmozása...” – hívja fel a figyelmet Kodály észrevételére Tolnai Gábor Tótfalusi-tanulmánya.⁵ Bár véleménye nem éppen a legkedvezőbb, Kodály rendkívüli formaérzékenysége, zenei ismétlődésekben gyakorlott füle segítségével megérezett valamit abból a rendszerszerűségből, amelyet a továbbiakban jelezni és jellemezni próbálok. Előljáróban azonban hangsúlyozni szeretném, hogy a szakirodalom egyöntetű állásfoglalása azért alakulhatott ki, s azért nem került revízió alá, mert a *Mentséget* olvasva, az első benyomások alapján, valóban olyan pontos és meggyőző jellemzésnek tűnik, amely nem ébreszti fel az ellentmondás és a felülvizsgálat igényét. Magam a mű többszöri olvasása után is elfogadtam e konszenzust, s az egyetemi oktatásban terjesztettem is. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az ötvenes évek elején még nem állt rendelkezésre az az elméleti bázis, amelynek figyelembevételével ma már a szerkezeti elemzés korábban nem ismert mélységekig hatolhat be egy mű szövegébe.

Állításom, melyet a hátralévőkben az eddigiekkel szemben bizonyítani és illusztrálni szeretnék: az első olvasásra, a felszínen „látszólag kusza”, „rendszertelen”, „csapongó” és „egyenetlen” szöveg mögött valójában nagyon is tudatosan megkomponált, retorikailag végiggondolt és felépített, szerves és zárt rendszer húzódik meg. E konstrukció legfőbb rend-

szerszervező eleme a nyelvi-stilisztikai, retorikai, a *mensis* és *formis*-mabb szerkezeti szinten is megvalósuló *ismétlés*.⁵

Nem tagadva természetesen bizonyos esetlegességet, ötletszerűséget az egyes alkotórészek egymás mellé kerülésének logikai, időrendi vagy akár fontossági sorrendjében – bár talán egy alaposabb vizsgálat abban is feltárhatna látens összefüggéseket –, arra helyezném a hangsúlyt, hogy a *Mentség* szerkezetének retorikai váza, tagoltsága jól kitapintható. A cicerói hat alapvető egység, az *exordium*, *narratio*, *partitio*, *confirmatio*, *reprehensio* és a *peroratio* minden gond nélkül felismerhető. A problémát csupán az okozza, hogy míg az *exordium*, a *narratio* és a *peroratio* nyomtatékosan és jól elkülöníthetően a retorika által kijelölt helyén szerepel, addig a *partitio*, *confirmatio* és *reprehensio* kötelező egymásutánisága felbomlik, nem lesz lineáris, hanem a linearitás helyét a folytonosság megszakítottasága, azaz e három utolsó egység minden kis szerkezeti komponensben, kérdés-feleletben ismétlődően megjelenő komplexitása veszi át.

A szerkezetben plasztikusan elkülönülő *exordium*, az előjáró beszéd, kerek, önmagába visszatérően záródó egység. Kitűnően megfelel feladatának: rögzíti az írásmű okát és célját, valamint előrevetíti és előkészíti a *narratiót*: a szerző ellen felhozott vádakát. Az újabb szerkezeti egység, a keresdi útban „ellene lött” vádak részletes tárgyalása, ismertetése és *refutatiója* a *narratio*, amely szerkezeti alakulat többszörösen ismétlődve magába foglalja a *partitio*, *confirmatio* és *reprehensio* mozzanatait. A 39. ellenvetésben pedig a *peroratio* funkcióját teljesítő mintegy két nyomtatott oldalnyi szövegzárás jól leválasztható a *confirmatio* és a *reprehensio* ismétlődő mozzanataival megtoldott, összegező jellegű *narratióról*.

A *peroratio* ugyan a nyomtatásban formailag nem különül el, de nyilvánvalóan felismerhető, s a szerkesztés konzekvens megvalósulását jelzi, hogy Tótfalusi – az *exordium*hoz való motivikus visszacsatolással – szabályos keretbe zárja művét: összesűrítve megismétli az ott kifejtett gondolatait az írásmű okáról és céljáról. Tudatos retorikai megoldással ugyanannak a metaforának a variánsát alkalmazza ismét, amivel kezdte munkáját: hírnevét és becsületét védelmeznie kell tollával. (176.) „Élet s halál által kell ennek megorvoslására iparkodni, ha teljességgel nem tőke avagy *darab kő* [kiemelés tőlem, J. J.] az ember” – határozza meg írása elején a *Mentséggel* kitűzött célját, s e célkitűzést elérve, már a befejezettséget is sugallva tér a képre és gondolatra vissza: „Minderre [ti. a *Mentségben* előadottakra, J. J.] rászolgáltanak felebarátimmal ökegyelmek; én sem lehetek *darab kő*, hogy olyan mozdulás nélkül szenvedjem becsületesemnek s minden életemnek megmocsokoltatását” – zárja le művét.⁶

Az itt is megfigyelhető tudatos visszautaló-ismétlő módszer át- meg- átszövi a *Mentséget*, visszacsatolások, rámutatások láncolatát képezve

és a mű mélystruktúráját teremtve meg általa. A rendszeresen alkalmazott ismétlődések nemcsak a meggyőzés szolgálatába állítva hatnak, a bevésést és a rögzítést megkönnyítő s nyomatékösítő célzattal kerültek a mű szövetébe, hanem a tagolás és a kiemelés, a lezárás és a felidézés funkcióját betöltve, szervező erejük és szerepük révén a *Mentség* szerkezetének alapvető rendezőelvét is szolgáltatják.

Az ismétlődés-ismétlés hatására a felszín kuszáltsága egy alkotásban „áttekinthetetlen sokfélesége egy mélyebb szinten – szerkezeti szempontból is – áttekinthetővé válik”.⁷

A Tótfalusi-mű általában ismétlődő motívumai, szavai, szókapcsolatai között van néhány meghatározó érvényű, amelyek az átlagosnál többször, feltűnő gyakorisággal szerepelnek, s alaptónusát adják a *Mentség* nyelvezetének. Hogy a legfontosabbakat és legjellemzőbbeket említsem csupán: a *haza haszna* 7-szer, a *nemzet haszna* ugyancsak 7-szer, a *közönséges jó* 19-szer, a *szegény legény* (önmagára vonatkoztatva) 6-szor, az *irigyek-irigység* motívum 10-szer, a *zsiros konc* 4-szer fordul elő, s az öt feddő-dorgáló kortársak 5-ször *cirmolják* gyarlóságai miatt Tótfalusi Kis Miklóst. E szavak, szókapcsolatok gyakori felbukkanása, szövegkörnyezetükkel való együttes felidézése tesz eleget a folytonosság, a rendszerszerűség alapkövetelményének, kelti fel az olvasóban a rendezettség, a megformáltság érzését. De alapvetően mégsem az előbb említettek ismétlődését tartom a legfőbb rendezőelvnek, hanem a dolgozatomban címben jelzett két *kulcsszó*: a *devotio* és a *desperatio* különösképpen következetesnek tűnő alkalmazását a szöveg előrehaladásában. Mindenki előtt jól ismert, már-már szállóige-szerű Tótfalusi híressé vált kijelentése a biblia kinyomtatásának tervéről: „Hozzáfogok én, egy szegény legény lévén, és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szíves devotiója többet téssen, mint egy országnak ímmelámmal való igyekezeti...”⁸ S ez a *devotio* és oppozíciós párja, a *desperatio*, illetve a kettő viszonya az a szál, amelyre Tótfalusi felfűzi a *Mentség*ben kifejtett gondolatait.

Véleményem szerint e két szó programszerű ismétlése, majd változtatása, illetve az egyik elhagyása alkotja lexikális szinten – együtt a már korábban felsorolt nagy gyakoriságú szavakkal, szintagmákkal – azt a finom vagy mélystruktúrát, nyelvi alapszövetet, amelyre a *Mentség* teljes szövege ráterül. Állításomat arra alapozom, hogy az ismert hatalmas hollandiai elszántságot jelölő *devotio* 16-szor fordul elő a szövegben, mégpedig úgy, hogy körülbelül a szöveg felénél átadja helyét a *hazai* lelkiállapotát oly kifejezően tükröző *desperatió*nak, mely szó, származékaival együtt, 8-szor olvasható a szövegben. S igen jellemzően támasztja alá a tudatos szövegalakítás koncepcióját, hogy míg a hollandiai felbuzdulásról számot adó részben, azaz körülbelül a kötet felezőpontja előtt a 15-ször előforduló *devotió*val szemben a *desperatio* csupán egyszer, mintegy előrevetítésképpen bukkan fel, addig a mű második felé-

ben a desperatio megterheltsége jut erős túlsúlyba, a 8 előfordulástó: 7-szer ismétlődik, a mindössze egyszer feltűnő devotióval szemben! S ami különös, de semmiképpen sem lehet véletlen: a két szó találkozik is abban a 17. pontban, ahol az együttes előfordulás után a devotio átadja helyét a desperatiónak.⁹ Szerkezetileg és alkotáslélektanilag egyaránt megkövetelt időpontban megy végbe e helycsere, ugyanis a közvetlen megelőző előfordulásoknál már a devotio alább szállásáról, felére csökkenéséről, lecsendesedéséről vall a szerző. Kompozicionális arányérzéke diktálta úgy, hogy körülbelül a mű felénél állítsa szembe a régebbi múlt és a közelmúlt, az *ott* és az *itt*, s a két ellentétes lelki diszpozíció világát. E módszerrel szerkezetileg is nagyszerűen tudja követni és tükrözni a lelkiállapot-változás folyamatát: az olvasó számára hitelessé és könnyen áttekinthetővé válik Tótfalusi útja a lelki felbuzdulástól a tartalékok felhasználásán és kimerülésén át ezen érzés önmaga ellentétébe fordulásáig. A csökkenés és a növekvés ellentétes irányú tendenciája állítja így szembe a *Mentség* első és második felét.

(A pontosabb és teljesebb képhez hozzátartozik, hogy a *devotio* ellentéteként kétszer az *aversiót* is használja Tótfalusi.)

Összegezve az elmondottakat, úgy vélem tehát, hogy a két kulcsszó ismétlésével, illetve oppozícióba állításával a párhuzamosság, majd az ellentétes párhuzamosság bonyolult összefüggésrendszerében az ismétlődés rendszerszervező tulajdonságára talált rá ösztönösen vagy tudatosan Tótfalusi Kis Miklós.

Hogy mégis inkább a tudatosság mellé teszem a voksomat, arra a *Mentség* különböző szintjein felismerhető, az ismétlődések bonyolult láncolatában realizálódó azonos szervező törekvés ösztökél.

Vizsgáljuk meg tüzetesebben, hol tapasztalható még a tudatosságnak és az ismétlődésnek ilyen jelentékeny összefonódása és szerepe a mű tartalmának és formájának alakításában!

Tótfalusi szándékosan élt azzal a részletező, minden apróságra kiterjeszkedő módszerrel, amit műve olvastán esetleg annyira idegenkedve fogadunk. E módszer kiválasztásánál a barokk egyik központi gondolata, az *elhitetés* problematikája vezette tollát, csakúgy, mint Bethlen Miklósét. „Hogy pedig olyan particularékra, olyan alacsony débdáb dolgokra szállok le, oka ez, hogy in genere, azaz közönségesen hiában kiáltom magamat ártatlannak, hiában igyekezem elhitetni az emberekkel magamat betegnek lenni, ha cikkelyenként meg nem mutogatom, hogy ebben vagy amabban minémű méltatlanságokat követtenek el rajtam.”¹⁰ S ehhez a jellegzetesen barokk gondolati törekvéshez, erős érzelmi tartalomhoz, hatni és meggyőzni akaró szándékhoz adekvát forma a látzólag laza szerkezet. Ennek megfelelően, már a kérdés-felelet struktúra eleve önmagában hordozza az ismétlés szerkezetmeghatározó szerepét. Hatását és következményét – az emlékezetben való erős rögzülést – még fokozza a lexikai, grammatikai, retorikai-stilisztikai ismétlések tömke-

lege. Az irodalomelmélet már korábban felismerte, hogy pszichológiai szempontból is adekvát az ismétlések nagy száma a nagy érzelmi indulatokról tanúskodó művekben, hiszen: „fokozott érzelmi állapotban ismétlésekkel tele nyelven beszélünk” – szögezi le Szegedy-Maszák Mihály, s jelzi, hogy az ismétlések dominanciája az irodalmi művekben alkalmas a befogadó részéről „hirtelen és heves” reakció kiváltására.¹¹

E tételt mindkét aspektusból közelítve is igazolja a Mentség: az egyszerű szóismétléstől a felsoroláson át az ismétlés-nyomatékosítás-visszacsatolás tartalmi és formai összetevőit egyaránt az érzelmi motiváció szolgálatába állítja.

Egyszerű szóismétlésre vezethető vissza az a felerősített-felfokozott személyesség, amely a *Mentségre* oly jellemző. Ez az *én* személyes névmás – néha már feleslegesen túlzó – használatának eredménye, amit még fokoz ragozott, illetve visszaható alakjainak, valamint az egyes szám első személyű birtokos személyragnak rendkívül gyakori alkalmazása. A számtalan példa közül csupán egyet kiragadva: „Édes atyámfiái, hiszen ez a ház csak azért is immunis volna, hogy *én* immunis, azaz eklézsiaházat cseréltem véle. Azt már városi uramék jármokba fogták; ez lévén azért ahelyett, nem tartozom adóval. Másik az, hogy (amint kegyelmetek látja), annyi adót adok *én*, hogy a városon egy utca alig ad annyit: mert ha csak lakni kellene a ház, eltérnék *én* ott könnyen, ahol Istvándi Bálint eltért, de *én* az ország szolgálatja végett készítvén ez épületet, *reám* nézve olyan, mintha a sárba hánynám mindazt, avagy adóba adnám. Mert akár németnek adjam *én*, akár magyaroknak, elég, ha az *én* erszényemből telik ki.”¹² (Kiemelések itt és a következőkben is tőlem, J. J.)

Kudarcának, sikertelenségének bemutatására, az elmulasztott lehetőségek előszámlálására különösen kedvelt és a szövegben gyakorta alkalmazott fogása a feltételes mód kötőszavának halmozása, gondoljunk mindjárt a kezdés hangütésére. „Hát tizedfél esztendeig, amennyit ott töltöttem, mi lehetett *volna*? Legalább öt esztendő alatt, amíg a nyomtatásban foglalatoskodtam, mi lehetett *volna*? Ha pedig ott a házasságra vöttem *volna* magamat, amelyet el nem távoztathattam *volna* semmiképpen, ha mégis tovább ott maradtam *volna*, akkor is kínáltak engemet olyan leánnyal, kivel 60 000, azaz hatvanezer forintot adtak *volna*, mert observálták igen, hogy néha targoncával tolták a pénzt szállásomra.” Lehetetlen, hogy a figyelmes olvasó ne idézze fel magában e kezdősorokat, ha a szövegen előrehaladván hasonló szövegszerveződéssel találkozik, mint például: „Önként is megcselekedtem *volna* *én* azt eddig, és ha bokrosán egyszersmind értek *volna* ennyi tentatiók, soha nem állhatam *volna* tovább, amint hogy kész valék *én* csak tavaly is, és minden bizonyjal elkövettem *volna*, hogy renunciáltam *volna* ennek a tisztemnek.”¹³

Hol egyszerű felsorolás, hol halmozás őrzi az ismétlés mozzanatát („...mintha Erdélynek vagy városára, vagy házára, vagy kertjére, vagy

szőlejére, vagy szántóföldjére, vagy ~~privilegizált szőlőjére~~ vagy ígéket halmozván: „Én az én csekély tehetségemet ezen téren nem arrogálok, nem is arrogáltam, hogy ennyire mehessek. ~~mindazért~~ Istenem segítségével úgy látom s tapasztalom, hogy többre mehettem és mehetek eziránt, mint mások, s még magam is véltem.”¹⁴

Másutt az ismétlés és a mondattani paralellizmus – amely ugyancsak magában foglalja az ismétlés mozzanatát – erősíti egymás hatását: „Mert ha csak két poltura árát dolgoztatok is ezekkel a mi mesterembereinkkel, tíz polturaért fel nem venném, amennyit utánok kell járni; mert *hol* a commendánsnak, *hol* a gubernátornak, *hol* a hadnagynak, *hol* a kapitánynak dolgoznak, *hol* a temetésre vagy sírásásra vannak, *hol* a céhben kell vendégeskedniek, *hol* egyéb okkal vetik el az embert, hogy ne mondjam azt ki, hogy többire a mesteremberek igen hazugok szoktanak lenni.”¹⁵

Különösen szemléletesre sikerült spirális szerkezetű ismétlése, ahol a mondatszerkezet szintjén ellentétes párhuzamosság már-már *hiperbolá*ba hajló fokozáshoz társulva *klimax*ban kiteljesítve erősíti fel egymást: „ilyen hitván vasműves pedig nemcsak Kolozsváratt, hanem egész Erdélyben, nemhogy Erdélyben, de az egész magyar birodalomban, nemhogy ott, de még az egész világon sincsen, mint feljebb megmutogattam.”¹⁶

Az ismétlés egy másik alfajának, az *anafórának* kiváltképpen mestere Tótfalusi, nyomatékosító hatásával igen gyakran él *Mentségében*: „Ha egy forintom jönné is egy árkosból, micsoda ez nékem? Mert azt avagy búzára adnám, búzára nékem sokkal többet kell költenem; avagy borra adnám, borra nékem sokkal többet kell költenem; avagy ruházatra (annyi cseléddel) fordítanám, arra nékem sokkal többet kell költenem; úgy hogy ha a bőrt meg nem limitálják vala, csak lábunkbelire is majd elmegyén vala száz forint esztendőnként; avagy konyhára költeném: arra nékem sokkal többet kell költenem.”¹⁷ Kitérő érzékkel nem a teljes ismétlés monotonitását, hanem az irodalmi műfajokra jellemző, magasabb rendű, variációs ismétlés esztétikai értékeit választja, hogy aztán befejezésül, mintegy ráütésként megismételje a kezdő félmondatot. Ugyancsak anaforikus ismétléssel él, amikor az egymást követő bekezdéseket kezdi azonos formulával: „Bezzeg nem így szólt tiszteletes Pápai uram...”; „Nem úgy ítél tiszteletes Pataki uram...”; „Bezzeg nem úgy ítél Tofeus Mihály püspök...”; „Nem úgy tiszteletes Horti István uram...” Megint másutt: „Én azért azután requirálván magát az ekléziát fáért, nem adának, hanem másuvá igazítának. Ott kérvén, ott sem adának, hanem másuvá igazítának. Aholott, kérvén, ott sem adának. Másutt kérvén, ott sem adának. Másutt kérvén, ott sem adának. Mégis másutt kérvén, ott sem adának.”¹⁸ Lehet, hogy van, aki ezen ismétléshalmazban sutaságot, ügyetlenséget, technikai fogyatékoságot lát. Könnyen cáfolható az ilyen értékelés: Tótfalusi épp arra jött rá, hogy a teljes ismétlés a komikum eszköze tud lenni, s ő épp ezt a keserűen komikus hatást

akarta elérni azzal, hogy a papirosmalom építéséhez legolcsóbb dologért, a fáért, amivel egész Erdély bővelkedett, ennyit kellett házalnia.

Ugyancsak az ismétlés mozzanatát rejti magában az az ellentétező szembeállítás, amelynek lehetőségeit többször kihasználja Tótfalusi, különösképpen akkor, ha hasonlattal nyíltan is oppozícióba helyezi a hollandiai és hazai állapotokat: „Mert akármit bízvást sokat nyomtatnak *ott*, mégis mind elkél a feljebb való módon, de *itt*, amit nyomtatunk: száz vagy háromszáz, vagy legfeljebb ötszáz...”; „Mert *ott* curiosusok és könyv- s tudományszeretők az emberek, nem úgy, mint *itt*. Csak egy közönséges embernek is derék bibliotékája van *ott*.

Mert *ott* – nem úgy, mint *itt* – bő a pénz...”¹⁹

Esett már szó röviden a hasonlatban rejtekező ismétlés esztétikai lehetőségeiről. Emellett azonban Tótfalusi igen gyakran és találóan él a metaforikus példázat mint ismétlési alakzat alkalmazásával. Hol bibliai történet, hol ezópusi mese, hol pedig közmondás, közpélda alakjaihoz hasonlítja magát, s a példázatban, parabolában minőségileg magasabb fokon, meggyőzőbb érvennyel ismétli meg önmaga esetét. Ő is érvel a korban oly szokásos Jób példájával, s hivatkozik más bibliai történetekre is. Szemléletesek azonban ilyen példái: „Egykor egy ember mondja a szomszédjának: Szomszéd, miért pusztítád el a jó szőlőt?

Mondja ama reá: Én nemhogy elpusztítottam volna, sőt három esztendeje is vagyok, hogy feléje sem voltam.

Mondja amaz: Szinte azzal pusztítottad el, hogy feléje sem mentél.”²⁰

Vagy: „Mert nem szégyenlem, megvallom, magamat úgy lenni, mint amely egér a cseberbe esik. Elsőben jól úszkál, de lassan-lassan elbágyad, végre ellankad, és a vízbe hal. Vagy amint a magas toronyból leezett ember, ~~minél~~ közelebb jő a földhöz, annál közelebb van az ő romlásához.”²¹ Vagy: „Mely csak olyan, mint mikor egy nemesember mindent praescribál gondviselőjének, azonban a vízen általkelvén, ki talál esni a hajóból. A gondviselő azt látván, nemhogy az urán kapdosna, hanem a kebeléből előrántván a dispositiót, abban keresi, ha benne van-é az, hogy ha a vízbe esik az ura, ki kell-é húzni. Azonban odahal az ura.”²² De hasonlóan meggyőző a példázata arról a szőlősgazdáról, aki Hollandiában akarná a szőlőművelést meghonosítani, vagy az analógia a bolyókás és kényes betegről, aki a rosszízű orvosság miatt az orvost szidja és pöki.

A nyomaték kedvéért, az okfejtés plasztikusabbá tételéért, és a visszautalás-felidézés funkciója miatt többnyire még a különféle közmondásokat, stílusélénkítő metaforákat, bibliai eredetű szentenciákat is megismétli. Nem ritka jelenség, hogy a *Mentség* elején használt kép teljességében vagy variánsában újra feltűnik a mű második részében is. A legfontosabbak közül néhányat érdemes felidézni:

„A tollamat kitepték, hogy jobban repülhessek, és azért cirmolnak, hogy csak ballagok a földön.” – Fájdalmas iróniája később ekként tér

vissza: „Nem egyebet töttenek tehát, hanem a *lollantat: teftat a dng:* **jobban** repülhessek.”²³ A „sütve tészik alám a makkot”-ra *sz az az az az* önték alám a forrót” utal vissza.²⁴ Minimális változtatással *bukkar te.* újra a „ha övig ér is a szakállok”, amikor csak a többes birtokos váit egyesre.²⁵ Egymáshoz közel kerül elő kétszer is a „Quod tu miraris, ridiculum est aliis.”²⁶ Hasonlóan nem a felidézés, hanem a megerősítés a szándéka, amikor a „Varia sunt dona” bibliai locus erejével érvel és szólít fel kétszer is, röviddel egymás után: „A szem nem fül, a kéz nem láb, etc. Ha azért irégykedik a kéz a lábba, és azért, hogy az alatt a földön jár, alávalónak tartja, avagy rendesen argumentál-é;” Néhány lappal odébb felel meg költői kérdésére: „Non omnia possumus omnes. Varia sunt dona. Tudják jól ökegyelmek. Ezt azért előttök viselvén, quanto melius erat a szeretet által egymást segítvén, ezt mondani: Te szem vagy, te fül vagy, te száj, te kéz etc.” – jelöli ki mindenki helyét a társadalmi munkamegosztásban.²⁷

E rendkívül fontos szövegbelső ismétlések, motivikus kapcsolat-teremtések – amelyekben a *Mentség* nem szűkölködik – pedig már a tudatosan szerkesztett irodalmi szöveg velejárói.

Tótfalusi maga is tudatában van ismétléseinek, munkája során több esetben él a „feljebb mondottam” formulával, ami nyílt utalás egy korábbi állítás korántsem véletlenszerű, hanem szándékos szelekciót jelző felidézésének alkotási mechanizmusára.

Végezetül néhány művön kívüli momentumra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek ugyancsak arról tanúskodnak, hogy Tótfalusi *Mentsége* alaposabban szerkesztett, tudatosabban felépített, kiérleltebb alkotás, mint azt eddig véltük.

Már önmagában az a tény, hogy a *Mentség* számos mozzanata, visszavisszatérő állítása, Tótfalusi gondolatvilágának több fontos eleme előkerül az *Apológia bibliorumban*, vagy a zsoltárokhoz, vagy más művekhez készített előszavaiban, arra utal, hogy volt a *Mentségnek* előképe, sőt, az *Apológia* kérdés-feleletre alapozott szerkezete formai előzménye is a *Mentségnek*. A *Mentség* hosszú időn át érlelődött, nem egyszerre pattant ki Tótfalusi fejéből – olyan meghatározó nyelvi elemeinek, mint a *devotio*, a *szegény legény*, vagy a *nemzet közönséges javára* folytatott tevékenység és még számos egyéb tartalmi vonatkozásnak, érvelési technikának előzménye lelhető fel a Teleki Mihályhoz és Tofeus Mihályhoz intézett 1684. augusztus 15-i levél szövegében.²⁸

Véleményem szerint még az indulati túlfűtöttség, az erős önfeltárási és kommunikációs vágy sem tudta kioltani azt a rendkívüli forma- és arányérzéklet, amely Tótfalusi minden nyomdászati termékére, a betűtől a kész könyvig, a címlaptól a díszig, a hiányos kéziratok korrekciójáig terjed. Ehhez társul még a *Mentségben* is többször említett magas fokú retorikai képzettség, mely automatizmussá válva meghatározza a *Mentség* felépítését, szerkezeti alkotóelemeit és arányait. A *Mentség* struktúrájában

a felsorolt alkotóelem-ismétlések mellett még hasonlóan fontos meghatározó szerep jut a viszonyok ismétlődésének, újratermelődésének, állandósulásának is. Az egyén és a világ viszonya a műben mindig a támadott és a védekező relációjában mutatkozik meg, a szubjektív igazságtalanságra – kérdés – mindig a szubjektív igazság – felelet – válaszol. E viszony ismétlődésének van a szerkezet összes többi ismétlődése is alárendelve.

Úgy vélem tehát, hogy a szakirodalom által helyesen megállapított hangulati, tárgyi egység nemhogy „feledtetni az olvasóval a szerkezet hiányait”,²⁹ hanem éppen a szövegszerveződés minden szintjén megvalósuló ismétlődésrendszer hordozza és teremti meg ezt az egységet, s idézi fel az olvasóban érzetét.

Természetesen, vizsgálódásom alapja, az ismétlődés mint rendszer-szervező elem csak egy, noha a legfontosabb és legáltalánosabb törvényszerűség a művészi alkotás folyamatában, de remélem, hogy e szempont érvényesítésével sikerült közelebb jutni a *Mentség* szerkezetének megismeréséhez, s adalékokat szolgáltatni e szerkezet valamikori teljesebb feltárásához.

JEGYZETEK

- 1 *Magyar emlékirók 16–18. század*, a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek BITSKEY István munkája, Bp., 1982, 928.
- 2 *Erdélyi fiéműks*, *Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bev. tan. és magyarázó jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1974, 78–79.
- 3 *A magyar irodalom története*, II, *A magyar irodalom története 1660-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 253. (A fejezet TÁRNAI Andor és VARGA Imre munkája.)
- 4 MISZTÓTFALUSI Kis Miklósnak *magá személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége*, sajtó alá rend. és magyarázta BÁN Imre, a bevezetőt írta KLANICZAY Tibor, Bp., 1952, 20–21.
- 5 TOLNAI Gábor, *Tótfalusi Kis Miklós*, Kutatásának és értékelésének kérdéséhez. In: *Uő, Fejedelmi Erdély*, Bp., 1984, 164.
- 6 *Erdélyi fiéműks*. 176., 279. (A továbbiakban a *Mentség-ídézetek* lapszámai e kiadásra vonatkoznak.)
- 7 VERES András, *Az ismétlődés vizsgálatának szintjei és szempontjai*, in: *Ismétlődés a művészetben*, szerk. HORVÁTH Iván és VERES András, Bp., 1980, 37.
- 8 *Erdélyi fiéműks*, 165.
- 9 *Uo.*, 224.
- 10 *Uo.*, 182.
- 11 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében*, in: *Ismétlődés a művészetben*, 82–83.
- 12 *Erdélyi fiéműks*, 178.
- 13 *Uo.*, 164–165, illetve 225.
- 14 *Uo.*, 201, illetve 167.

- 15 *Uo.*, 207.
- 16 *Uo.*, 274.
- 17 *Uo.*, 217.
- 18 *Uo.*, 251, illette 267-268
- 19 *Uo.*, 264.
- 20 *Uo.*, 275.
- 21 *Uo.*, 263.
- 22 *Uo.*, 230.
- 23 *Uo.*, 214, illette 262.
- 24 *Uo.*, 172, illette 185.
- 25 *Uo.*, 200, illette 256.
- 26 *Uo.*, 237, illette 240.
- 27 *Uo.*, 274, illette 280.
- 28 *Uo.*, 299-315.
- 29 *Uo.*, 79.